

О.В. СКРИПНЮК,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України
(Київський регіональний центр НАПрН України)

КОНСТИТУЦІНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО СИСТЕМУ ТА СТРУКТУРНУ БУДОВУ ГАЛУЗИ

Ключові слова: *система конституційного права, підсистеми конституційного права, інститути конституційного права, конституційне законодавство.*

Подібно до інших галузей права, конституційне право України тяжіє до свого упорядкування та структуризації. Системний характер конституційного права дозволяє йому оптимально реалізувати свої функції в регулюванні суспільних відносин.

Давньогрецькі філософи і римські юристи висловлювалися за поділ права на галузі, виходячи із властивостей самого права (Платон, Аристотель, Цицерон), або із суспільних інтересів (Ульпіан). Так, Аристотель називав правом справедливість і уявляв це право у двох значеннях: 1) у широкому значенні, як підпорядкування життя людей закону; 2) у вузькому значенні, як дотримання рівності громадянами при користуванні благами. У Давньому Римі право поділялося на приватне і публічне, залежно від того, якою мірою і чий інтереси воно репрезентувало.

У середньовічній Європі актуальності набув поділ права на світське та церковне (канонічне). Хоча Г. Дж. Берман вважав, що в середньовічній Європі існували й «суб'єктивні галузі права» — дворянське (ленне) право, міське право, кріпосне право, право релігійних общин тощо, які в свою чергу склалися з підгалузей та інститутів приватного і публічного характеру, а також «об'єктивні галузі

права» — земельно-правове, господарсько-правове та інші.

Пізніше, під впливом вчення Г. Гроція про право війни і миру, у XV—XVI ст. право стало поділятися на внутрішньодержавне і міжнародне. Хоча, на думку самого Г. Гроція, одним з найбільш правильних способів класифікації права був його розподіл на «природне» та «волевстановлене». Останнє з них, в свою чергу, включало в себе внутрішньодержавне і міжнародне право, а також божественне право як специфічний різновид волевстановленого права, що «має своїм безпосереднім джерелом саму Божественну волю» [1, 75]. У часи, що передували демократичним революціям у Європі та війні за незалежність США й власне стали предтечею класичного конституціоналізму (XVIII—XIX ст.), мислителі епохи Відродження і Реформації надавали значення таким складовим системи права як природне і позитивне право, а в середині XIX ст. німецькі правознавці намагалися визначити чітку межу між «матеріальним (змістовим)» і «формальним» правом. У позаминулomu столітті, коли першочерговим завданням конституціоналізму було утвердження і правовий захист основних прав і свобод людини, тогочасні правознавці також почали виділяти об'єктивне і суб'єктивне конституційне

право. На початку ХХ ст. зі складу матеріального права починають виділятися процесуальні підгалузі та галузі права.

До початку минулого століття питання системи конституційного права в юридичній науці практично не досліджувалися. Аксиоматичним було положення, що ця галузь відноситься до публічного права, а її основу складають конституційно-правові норми. Лише за радянської доби, починаючи з 30-х років минулого століття правознавці почали досліджувати проблеми радянської системи права та шляхів її розвитку. Саме в цей період було аргументовано твердження, що будь-яка галузь радянського права, включаючи державне (конституційне) право, складається з відповідних галузевих інститутів і норм права. Іншим складовим системи радянського права, хіба що за виключенням процесуальних галузей права, увага не приділялась.

Загалом вчення про систему радянського права, що існувала в колишньому СРСР, ґрунтувалося на висновку, що система права визначається системою суспільних відносин і формується з єдиних за своєю класовою сутністю норм соціалістичного права, об'єднаних за галузями права, було домінуючим. Після розпаду СРСР основні положення цього вчення були сприйняті в цілому й у більшості пострадянських республік, включаючи Україну. За цієї причини практично до початку цього століття правознавці були схильні розуміти під системою конституційного права саме систему відповідних галузевих норм, інститутів, іноді — й підгалузей конституційного права.

У новітній час вітчизняні вчені-конституціоналісти переосмислили сутність і зміст системи конституційного права України в аспекті її галузевої специфіки й відмовились від її однолінійного сприйняття. Зокрема було виявлено багатомірність системи національного конституційного права, виділено такі його підсистеми (зрізи), як приватне і публічне, природне та позитивне, матеріальне і процесуальне,

суб'єктивне і об'єктивне, національне і міжнародне право тощо. Ці проблеми набули дослідження у працях таких авторів як М. Козюбра, В. Погорілко, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко [2, 237].

Іноді правознавці пропонують виділяти й такий елемент системи конституційного права України, як принципи цієї галузі права. Але цей погляд, будучи вперше озвучений в юридичній науці ще за радянської доби, вимагає свого додаткового обґрунтування. Адже принципи конституційного права України знаходять своє нормативне втілення в нормах-принципах.

Таким чином, спираючись на існуючі у вітчизняній юридичній науці підходи, можна зробити висновок, що система конституційного права України — це об'єктивно обумовлена система публічного і приватного; природного та позитивного конституційного права; загальної та особливої частини конституційного права; національного та міжнародного (європейського) конституційного права; матеріального та процесуального конституційного права, що складаються з інститутів і норм конституційного права і регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права. Безумовно, система конституційного права України тісно пов'язана з структурою цієї галузі права, під якою ми розуміємо, насамперед, внутрішню побудову конституційного права й характер правових зв'язків між утворюючими його складовими елементами.

Первинним зрізом системи конституційного права України є його поділ на публічне і приватне право. Оскільки система суб'єктів конституційного права представлена як суб'єктами публічної влади (Український народ, держава, територіальні громади України тощо), так і суб'єктами, що реалізують у конституційно-правових відносинах переважно приватні інтереси (людина і громадянин, підприємства, організації та установи тощо), то публічне і приватне право існують як складові системи конституційного права України у ви-

гляді відповідних інститутів та норм, які визначають конституційно-правовий статус вище названих груп суб'єктів конституційного права України.

Важливим історично сформованим зрізом системи конституційного права є її поділ на природне і позитивне право [3, 29—30]. Хоча застосовуючи поняття «природне право» в контексті становлення системи конституційного права, не слід забувати про влучне зауваження О. Лукашевої, яка пише, що «природність» права в реальних умовах завжди розуміється в певному «цивілізаційному контексті», який впливає на розвиток права в тій чи іншій культурно-правовій традиції [4, 49]. Тож, кажучи про природне і позитивне право як складові системи національного конституційного права, ми традиційно виділяємо позитивно закріплені інститути природного права, пов'язані з народним суверенітетом, правами і свободами людини, місцевим самоврядуванням тощо і відносно до інститутів позитивного конституційного права ті з них, що безпосередньо пов'язані з організацією та діяльністю держави та обов'язками громадян.

Прийнято вважати, що основними системоутворюючими елементами системи конституційного права України є і його загальна та особлива частини, які об'єднують у своєму складі інші підсистеми — національне і міжнародне, матеріальне і процесуальне, природне і позитивне конституційне право, які, в свою чергу, репрезентовані інститутами і нормами конституційного права. При цьому інститути загальної частини конституційного права України знаходять своє остаточне вираження у самому дусі конституційного права як галузі національного законодавства, юридичній науці та юридичній навчальній дисципліні.

Особлива частина як структурний елемент системи конституційного права об'єднує насамперед конституційно-правові норми, що регулюють конкретні суспільні відносини в межах предмета конституційного права. Це інститут основ конституційного ладу України, інститут прав

і свобод людини та громадянина, інститут форм безпосередньої демократії, інститут органів державної влади, інститут конституційної юстиції, інститут місцевого самоврядування тощо.

Загальна частина конституційного права втілюється в усьому національному конституційному законодавстві — Конституції України, законах та підзаконних нормативно-правових актах і представлена інститутами предмета і методу конституційного права, принципів конституційного права, системи конституційного права (у вузькому розумінні), джерел конституційного права, функцій конституційного права, конституційно-правових відносин, конституційно-правової відповідальності тощо. Іноді ці інститути не мають свого «дзеркального» відображення в нормах конституційного законодавства, що створює хибні уявлення про ненормативне наповнення таких інститутів, про їх абстрактний характер, перебування суто у науково-теоретичній площині.

Сума знань про загальну частину конституційного права ґрунтується на комплексному аналізі нині чинних та історичних джерел конституційного права. За сутністю і змістом ці знання є своєрідними законами і правилами оптимального існування, розвитку і вдосконалення системи конституційного права, тобто нормами, що втілюються в основних принципах конституційного права, в окремих нормах Конституції та законів України, а іноді й самостійних нормативно-правових актах. Зокрема, у Верховній Раді України неодноразово реєструвалися законопроекти про нормативно-правові акти, про конституційно-правову відповідальність, про правовий захист Конституції України та деякі інші.

Інститути загальної частини конституційного права знаходять своє остаточне цілеспрямоване втілення у самому дусі конституційного права як галузі національного законодавства, тобто загальна частина конституційного права репрезентована функціональними інститутами конституцій-

ного права, що забезпечують упорядкованість і дієвість предметних інститутів особливої частини конституційного права, виражають дух національного конституціоналізму. Водночас, говорячи про дух національного конституціоналізму, слід наголосити, що функціональні інститути загальної частини конституційного права дозволяють визначити те, наскільки реальним є конституціоналізм. Адже, як абсолютно справедливо зазначає О. Кутафін, «конституціоналізм, подібно до самої конституції, може бути як реальним, так і фіктивним, або удаваним... Фіктивний конституціоналізм тоді, коли конституція, побудована на його ідеях, і дійсність розходяться» [5, 47].

Особлива частина як структурний елемент системи конституційного права об'єднує насамперед конституційно-правові норми, що регулюють конкретні суспільні відносини в межах предмета конституційного права. Це інститут основ конституційного ладу України, інститут прав і свобод людини та громадянина, інститут форм безпосередньої демократії, інститут органів державної влади, інститут конституційної юстиції, інститут місцевого самоврядування тощо. Зазначені матеріальні інститути особливої частини конституційного права України є найбільш дослідженими у вітчизняній конституційно-правовій науці, оскільки тривалий час, ще з радянських часів вони залишалися пріоритетним, а часто й єдиним об'єктом при здійсненні досліджень проблем теорії системи конституційного права.

Менш дослідженим елементом особливої частини конституційного права України до недавнього часу залишалися процесуальні предметні інститути відповідної галузі права. Процесуальна частина системи конституційного права України представлена тими інститутами, що передбачають обов'язкове використання конституційного та адміністративного судочинства (новий Кодекс України про адміністративне судочинство визначає самостійні склади окремих конституційних деліктів)

при вирішенні конституційних конфліктів. Такими інститутами на сьогодні є виборчий процес, законодавчий процес і процес конституційної юстиції в Україні.

Важливим, але до сьогодні мало дослідженим в Україні зрізом системи конституційного права є національне і міжнародне, у першу чергу, європейське конституційне право. Формування цього зрізу системи конституційного права України пояснюється процесами глобалізації й універсалізації міждержавних відносин, а також утвердженням наднаціонального конституційного права — конституційного права Європейського Союзу.

На сьогодні у світі здобули поширення різні форми взаємодії національного конституційного права з міжнародним правом. Так, російський правознавець В. Гаврилов стверджує, що найбільш поширеними у міжнародно-правовій теорії та практиці є теорії трансформації, інкорпорації та імплементації міжнародних і внутрішньодержавних норм. Але будучи найбільш поширеними, ці теорії взаємодії національного і міжнародного права не є єдиними. В умовах сьогодення набувають поширення теорії рецепції, гармонізації тощо.

Разом з тим, слід враховувати, що категорія «європейське конституційне право» є досить умовною, оскільки ця галузь міжнародного права буде взаємодіяти переважно з національним конституційним правом країн-учасниць ЄС. Отже, пріоритетним інститутом міжнародного конституційного права, в загальній частині конституційного права України та зарубіжних країн залишається інститути узгодження міжнародних і внутрішньодержавних правових норм (імплементації, трансформації, адаптації, гармонізації тощо). Зокрема, ст. 8 Конституції України закріплює інститут імплементації норм міжнародного права у національне законодавство.

Первинним зрізом системи конституційного права є його поділ на публічне і приватне право. Поділ права на публічне і приватне був відомий ще у Давньому Римі. Необхідність поділу позитивного права

на приватне і публічне визнавали багато представників наукової думки різних епох: французький філософ Ш.Л. Монтеск'є, англійські філософи Т. Гоббс, Дж. Локк, німецькі мислителі І. Кант, Й.Г. Фіхте, Г.В.Ф. Гегель та інші.

Сучасна конституційна правотворча і правозастосовча практика доводить, що і в межах однієї галузі права можливим є існування елементів публічного та приватного права. Насамперед, йдеться про публічні та приватні інтереси суб'єктів конституційного права. Оскільки система суб'єктів конституційного права представлена як суб'єктами публічної влади (народ України, держава, територіальні громади України тощо), так і суб'єктами, що реалізують у конституційно-правових відносинах переважно приватні інтереси (людина і громадянин, підприємства, організації та установи тощо), то гіпотетично можна передбачити, що публічне і приватне право існують як складові системи конституційного права України.

На сьогодні існують самостійні монографічні дослідження проблем поділу конституційного права на публічне і приватне на основі інтересів суб'єктів конституційно-правових відносин [6], але ця проблема потребує комплексного наукового дослідження. Оскільки конституційне право є традиційною галуззю публічного права, то потребує доведення та належного наукового обґрунтування положення про існування в системі цієї галузі самостійних інститутів і норм приватного права.

Ще одним історично сформованим у XVIII—XIX ст. зрізом системи конституційного права є її поділ на природне і позитивне право. У сучасному конститу-

ційному праві дуже складно виділити інститути природного права, які б не отримали позитивного закріплення, отже говорячи про природне і позитивне право як складові системи національного конституційного права, ми традиційно виділяємо позитивно закріплені інститути природного права, пов'язані з народним суверенітетом, правами і свободами людини, місцевим самоврядуванням тощо і відносно до інститутів позитивного конституційного права ті з них, що безпосередньо пов'язані з організацією та діяльністю держави та обов'язками громадян.

Видається, що на сьогодні основними системоутворюючими елементами системи конституційного права є й загальна та особлива частини конституційного права, що об'єднують у своєму складі інші підсистеми — національне і міжнародне, матеріальне і процесуальне, природне і позитивне конституційне право, які, в свою чергу, репрезентовані інститутами і нормами конституційного права.

Визначені складові елементи системи конституційного права України можуть бути розширені й за рахунок інших, нововиявлених елементів. Утім, основними складовими цієї системи усе ж залишаються інститути і норми конституційного права.

Слід зазначити, що багатомірна система конституційного права України знаходить своє об'єктивне відображення в системі джерел конституційного права України, зокрема, в системі чинного конституційного законодавства, а також отримує своє логічне продовження в системі юридичної науки та освіти України.

Список літератури:

1. *Гроций Г.* Право войны и мира / Г. Гроций. — М., 1991.
2. *Погорілко В.Ф.* Конституційне право України. Академічний курс: У 2 т. / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. — Т. 1. — К., 2006.
3. *Скрипнюк О.В.* Курс сучасного конституційного права України: Академічне видання / О.В. Скрипнюк. — Харків, 2009.
4. *Лукашева Е. А.* Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение / Е.А. Лукашева. — М., 2009.

5. *Кутафин О. Е.* Российский конституционализм / О.Е. Кутафин. — М., 2008.

6. *Дорохин С.В.* Деление права на публичное и частное: конституционно-правовой аспект / С.В. Дорохин. — М., 2006.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы многомерности системы национального конституционного права в ее тесной связи со структурой отрасли.

SUMMARY

The article studies the questions of variety of the national constitutional law system in its direct relevance with its structure.

*Рекомендовано кафедрою теорії та історії
держави і права*

Подано 20.09.10